

A vonatkozó névmások története az óangolban és az ómagyarban

Julia Bacskai-Atkari
University of Potsdam
julia.bacskai-atkari@uni-potsdam.de

Éva Dékány
Research Institute for Linguistics (HAS)
dekany.eva@nytud.mta.hu

0. Bevezetés

magyar és angol vonatkozó mellékmondatok – szinkrón és diakrón hasonlóságok

látható vonatkozó névmással rendelkező mondatok megléte

vonatkozó névmási paradigma párhuzamos a kérdő névmási paradigmával

mai magyar: csak *wh*-s típusú vonatkozó mellékmondatok:

(1) Ez az a lány, **aki** tegnap megnyerte a versenyt.

mai angol: *wh*-s és *that*-vonatkozó mellékmondatok is (utóbbi: a *that* nem mindig kötelező):

- (2) a. This is the girl **who** won the competition yesterday.
b. This is the girl **that** won the competition yesterday.
c. This is the book (**that**) I wrote two years ago.

látható vonatkozó névmás és látható mondatbevezető együttállása hiányzik

- mai magyar: eleve nincs mondatbevezető a vonatkozó mellékmondatban
- mai standard angol: gazdaságossági megszorítás („Doubly Filled COMP Filter”)
vö. van Gelderen (2009)
- mai nemstandard angol nyelvváltozatokban lehetséges, ld. (3)

van Gelderen (2013: 152, ex. 5):

(3) She doesn't know **where that** she runs, but she runs.

történetileg: az együttállás mindkét nyelvben megfigyelhető, de más lineáris sorrend

- angol: operátor + C fej (ld. van Gelderen 2004)
- magyar: C fej + operátor (ld. Galambos 1907, Bacskai-Atkari 2013, 2014a, 2014b)

vonatkozó és kérdő névmási paradigma

angol: azonos fonológiai alak (pl. *who* 'ki' és *who* 'aki')

magyar: a vonatkozó névmások *a-* előtagúak (*ki* vs. *aki*)

→ kérdések:

- vonatkozó névmások eredete (kérdő névmások vs. mutató névmások)
- vonatkozó névmások mondatbevezetővé grammatikalizálódása
- grammatikalizációs folyamatok: általános elve mentén („relatív ciklus”)
- angol és magyar eltérései: elsősorban az egyes folyamatok sorrendjének eltérései miatt

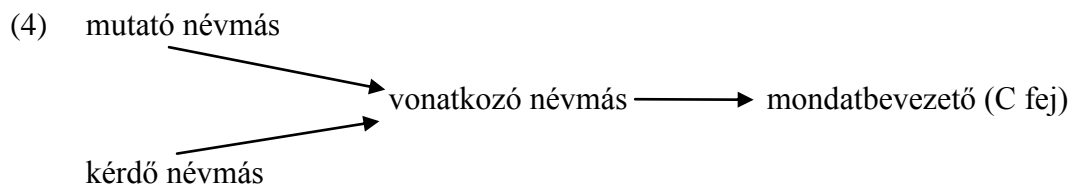
1. A relatív ciklus az angol nyelv történetében

a vonatkozó névmások lehetséges forrásai: kérdő névmások és mutató névmások

van Gelderen (2004, 2009), vö. Hopper and Traugott (1993), Heine and Kuteva (2002)

további újraelemzés (grammatikalizáció): a vonatkozó névmás C fejjé alakul

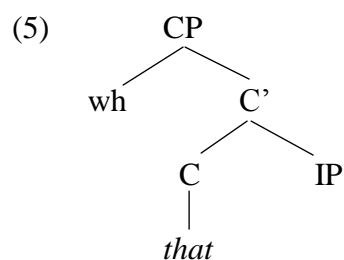
lehetséges grammatikalizációs folyamatok:

angol *that*: mutató névmás → vonatkozó névmás → mondatbevezető

angol *wh*-s operátorok: kérdő névmás → vonatkozó névmás

pozíciók (vö. Chomsky 1977, 1981):

óangol: az alapvető vonatkozó mondatbevezető a *þe*

van Gelderen (2004), ld. még Quirk and Wrenn (1955), ill. Allen (1977)

emellett megjelenhet operátor is: *se, þat* – eredetileg mutató névmások

van Gelderen (2004: 81):

- (6) *Æghwæþres sceal scearp scyldwiga gescad witan worda ond worca*
every shall sharp shield-fighter difference know words and works
se þe wel þenceþ
the that well thinks/judges
‘Every sharp shield fighter, who judges well, must know the difference between words and works.’ (Beowulf 287–9)

a *that* eredetileg szintén [Spec,CP] pozícióban (van Gelderen 2004: 83, exx. 23 és 24)

- (7) a. *eall þæt þe styraþ and leofaþ*
all that that stirs and lives
‘Everything that stirs and lives.’ (*Alfric*, Genesis 9,3, ld. Grossmann 1906: 26–27)
b. *þæt is seo lufe embe þæt he wite...*
that is the love about that he knows
‘That is the love he knows.’ (*Alfred*, Soliloquiorum 341: 32, ld. Kock 1897: 35–36)

megjelenhet prepozícióval együtt is, ld. (7b) → frázisméretű

that újraelemzése specifikálóból fejjé (van Gelderen 2004, 2009)

feltétel: C fejjel nem kompatibilis jegyek (nyelvfüggő) elvesztése – nem, szám, személy

prepozícióval: a prepozíció hátramaraadhat (↔ *se*)

az újraelemzés a középanyolra megtörténik

gazdaságosság (kevesebb jegy): fejpreferencia elve (Head Preference Principle)

érv a *that* fejpozíciója mellett a közéangolban: *wh*-s névmás + *that* együttállás

van Gelderen (2004: 83, ex.26):

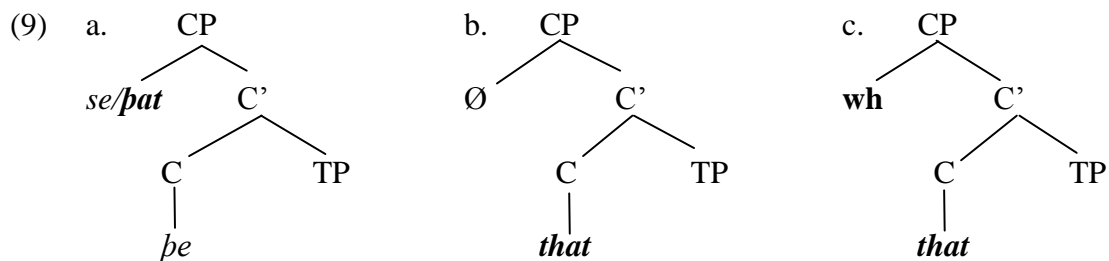
- (8) **to whom þat** miȝth þee, Kyng, slen in þis fiȝth, He shulde haue half...
to whom that might theeking slay in this fight he should have half
'King, whoever slays thee in this fight should have half.' (*Kyng Alisaunder I*, 219)

wh-s vonatkozó névmások megjelenése: megerősítés (reinforcement)

ez az elv a gazdaságossági elvekkel áll szemben

(további újraelemzés: a *that* alsó C fejből felső C fejjé válik a közéangolban – ld. a 2. részt)

szerkezeti változások (relatív ciklus):

sorrend:

1. mutató névmás → vonatkozó névmás → C fej
2. kérdő névmás → vonatkozó névmás (→ mai, dialektális: *how* C fejként, ld. 4. rész)

→ az 1. folyamat végbemenetelen biztosítja azt, hogy a 2. folyamat elkezdődhet

2. Elöljáróban az ómagyarról

2.1 A magyar nyelv írásos története a középmagyar korig

Holler (2014) alapján:

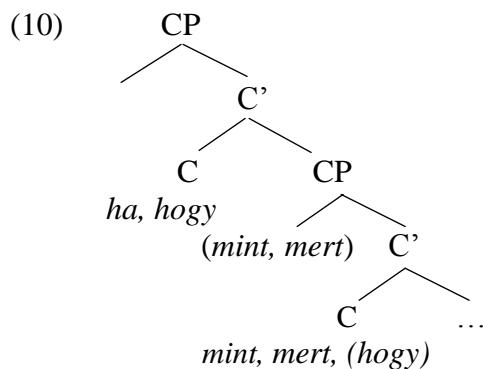
Korszak	Nyelvemlékek (meghatározó) típusa	Példák
[762]–972	külföldi szórványadatok	pl. Konsztantinosz Porphyrogennétosz: De administrando imperio
973–1172	hazai szórványadatok	pl. Várdi Regestrum
1173–1372	rövid szövegemlékek	Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Königsbergi Töredék és Szalagjai, Gyulafehérvári sorok
1373–1472	korai kódexek	Jókai-kódex; „Huszita Biblia” kódexei: Bécsi kódex, Münchener kódex, Apor-kódex
1473–1532	kései kódexek	pl. Czech-kódex, Birk-kódex

2.2 Az ómagyar mondatbevezetők

1. Morfológiailag szimpla mondatbevezetők az ómagyarban: *hogy, ha, mint, mert*

névmási eredet (Juhász 1991, 1992; Haader 1991, 1995)

tipikus és kevésbé tipikus (zárójelben) pozíciók az ómagyarban:

magyar mondatbevezetők újraelemzése: operátor → C fej, majd: alsó C fej → felső C fej

időbeli sorrend: *ha* > *hogy* > *mint, mert*

→ eltérő pozíciók

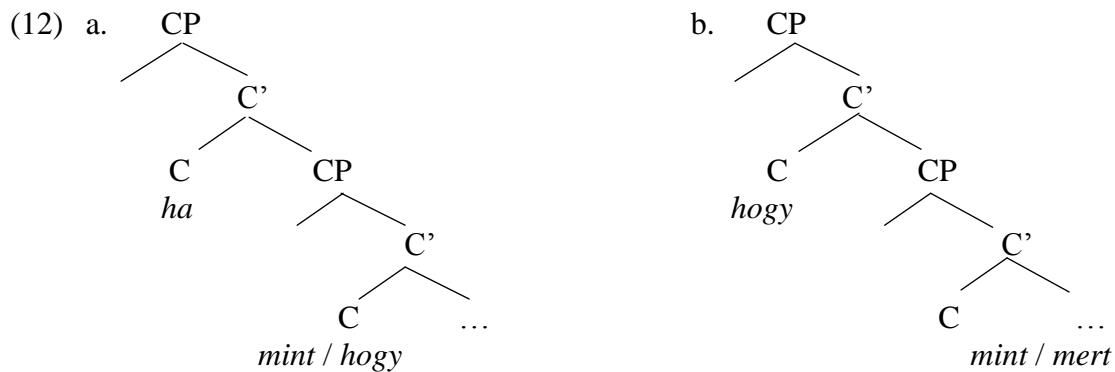
2. Morfológiailag két-komponensű mondatbevezetők:

(11) *hahogy*, *hogyha*; *hamint*, *mintha*; *hogymert*, *merthogy*; *hogymint*, *minthogy*

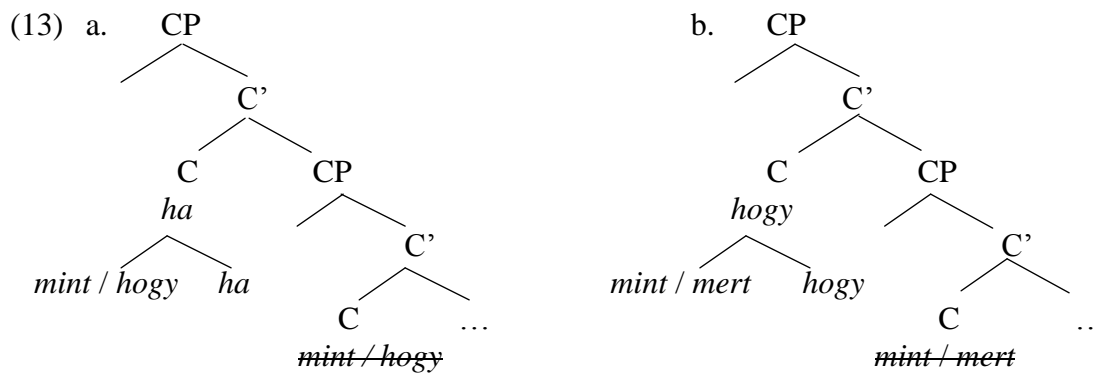
→ szimmetrikus rendszer, minden kombinációpárban csak az egyik változat maradt meg

minden párban: bázisgenerált szerkezet és fejmozgatásos szerkezet: utóbbi maradt meg (Bacskai-Atkari 2014c, Bacskai-Atkari és Dékány 2014)

bázisgenerált szerkezet: magyarázza a *hahogy*, *hamint*, *hogymert*, *hogymint* sorrendet

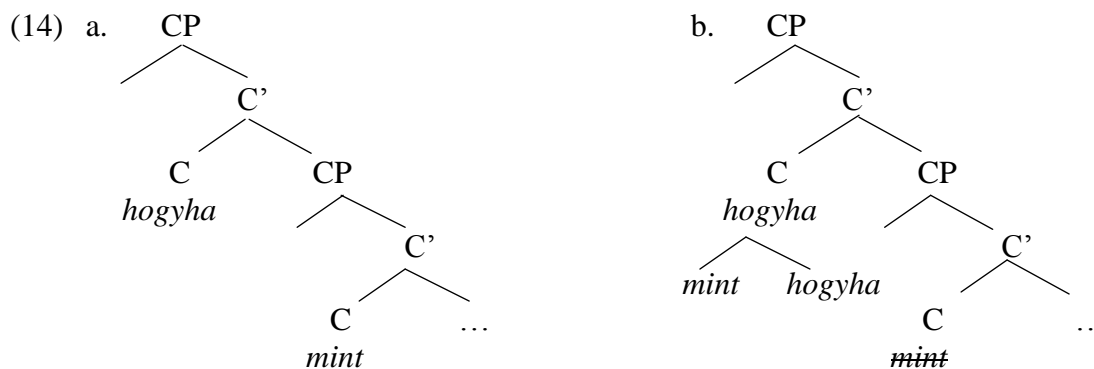
fejmozgatásos szerkezet: magyarázza a *hogyha*, *mintha*, *minthogy*, *merthogy* sorrendet

hogy preferált felső C pozíciója → *hogyha* előbb alakul ki és grammatikalizálódik, mint a többi fejmozgatásos szerkezet, ill. a *hahogy* ritkább, mint a többi bázisgenerált szerkezet

3. Morfológiailag még komplexebb mondatbevezetők: két típus (ld. Bacskai-Atkari 2014c, Bacskai-Atkari és Dékány 2014)

- két C fej és egy negatív Pol fej kombinációi, pl. *hogynemmint*, *mintsemhogy* (hasonlító szerkezetekben)
- egy komplex és egy szimpla C fej kombinációi: *hogyhamint*, *minthogyha*

ok: a *hogyha* korán grammatikalizálódik komplex C fejként → alsó C fej elérhetővé válik

3. A magyar vonatkozó mellékmondatok története

3.1 A legkorábbi állapot

A vonatkozó mondatok már első összefüggő írásos emlékeinkben tartalmaznak vonatkozó névmást. Ezek a névmások azonos alakúak a kérdőszavakkal, az *a-* előtag még nincs rajtuk.

- (15) a. uimagguc szent peter urot [**kin**ec odut hotolm] (Halotti Beszéd)
 b. es ana tartia uleb en [**qui** sciult dychev segut] (Königsbergi Töredék)
 c. eggedum illen maraggun uro dum [**kyth** wylag felleyn] (Ómagyar Mária-siralom)

A kérdő névmás → vonatkozó névmás → mondatbevezető (C fej) grammatikalizációs skálának nem jutottak el a végére, vonatkozó operátorok spec CP-ben, nem pedig C fejek. Bizonyíték: többszámot, esetragot és névutót viselhet, *is*-sel módosítható, ezért frazális kategóriának kell lenni.

- (16) a. egýebeknek zerzamaual [**kyknek myatta** ysten mýuelkedyk ezek byzon gyewmelczet] (Jókai Kódex 113)
 b. ez levn vy ignec chuaia [**qui mia** vrdugec scurnevlenec] (Königsbergi Töredék)
 c. Helenus vala neve, [**ki es** keresztény vala] (Müncheni kódex 324)

Rizzi (1997, 1999) osztott CP-rendszere:

- (17) FORCE (TOP*) INT (TOP*) FOC (TOP*) FIN IP

Ami Rizzinél Force és Fin, az nálunk CP(1) és CP(2). A vonatkozó névmások az osztott bal periférián az alsó CP-ben vannak.

Bizonyíték 1: megelőzheti őket a vonatkozó mondat topikja (ld. még Kenesei 1992, de csak a későbbi kódexekből vannak adatok!)

- (18) a. olý zerelmeth, [**zornýw halaal kýt**h nem gýozoth] (Czech-kódex 62)
 b. yvta Angenek nag hegeyre, [**Cicilianak balya felol melyek** vadnak]
 (Székelyudvarhelyi kódex 4)
 c. [**lent Adorýaf Nappyahoz kezelb ky** vafar Nap ezýk] az lezen advent vafarnapya
 (ismeretlen kódextöredék 15. sz. vége – 16. sz. eleje, Magyar Nyelv 4: 464)

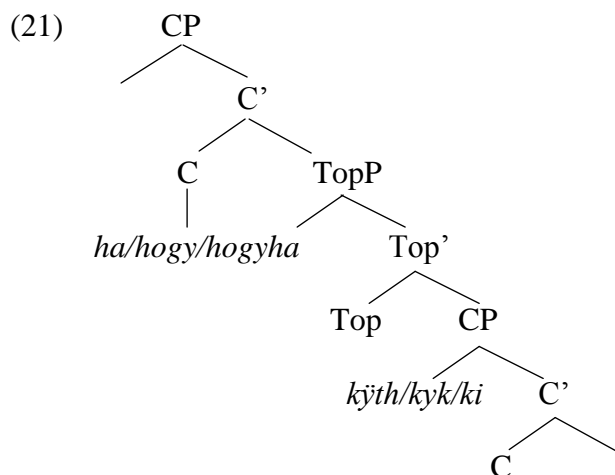
Bizonyíték 2A: megelőzheti őket morfológiailag szimpla mondatbevezető

- (19) a. tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
 (Apor-kódex 209)
 b. [**Ha ki** azoknac fogadaft tënd] megnē adanga azt (Bécsi kódex 113)
 c. [**ha kyket** erewsb en zerettem] azoktol hamaraban meg vtaltattam (Jókai-kódex 154)
 d. [**ha mit** kerendetec at'atol èn nēuembè] azt tēzèm (Müncheni kódex 101ra)

Bizonyíték 2B: megelőzheti őket morfológiailag komplex mondatbevezető (csak a későbbi kódexekből mutatható ki!)

- (20) **hogh ha my** faradsagod ... ez dolog myath wolth (Nyeml 227)

A vonatkozó mondatok szerkezete az ómagyarban:

NB: Dömötör (2014) a *hogyki*, *hogymi* típusú stringeket kötőszóként elemzi (\leftrightarrow *haki*, *hami*). Ellenérv: a névmás a *hogy* után is ragozható.

- (22) a. tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
 (Apor-kódex 209)
 b. olýaat tezoq raytad **hog kýtol** felz (Sándor-kódex 14v)

3.2 A *ki* kitüntetett (?) szerepe

A legkorábbi szövegelemekben összesen 15 adat van vonatkozó mondatra (Dömötör 1991), szinte csak a *ki* vonatkozó névmás jelenik meg (1 adat a Königsbergi Töredékben a *mi* névmásra, ld. Sipos 1991, Juhász 1991).

(23) *fcuz lean fiot l(c)ilut. myben chudat mutat:*

korai szövegekben pl. a *mely* (*amely*) helyett is (vö. Sipos 1991, D. Mátai 2003):

(24) *ýsa kí nopun emdul oz gimilf twl halalnec halaláál holz* (Halotti Beszéd)

Egyéb kérdőszóból alakult vonatkozó névmás a kódexekben jelenik meg:

- (25) a. *ýstenek malastýat [melyet vall uala]* (Jókai-kódex 4)
b. *czýtteheneduen ewrzy uala [meneben teheti uala]* (Jókai-kódex 41)
c. *lesezuen [mytt zent ferencz tenne]* (Jókai-kódex 41)
d. *banya uala [mýkoron valamely egyházat ne lewl uala oly týztan]* (Jókai-kódex 97)

a *ki* az ómagyar során később is állhat [–human] ill. [–élő] referens mellett

(vö. Bacskai-Atkari 2014c)

(26) *fogaduan hog megsokaseitanad e magzaitokat mikent mennèc čillagit & mikent a fouènt kí vagon tèngernèc partan* (Bécsi kódex 129)

lehetséges okok a *ki* elsősége mögött

- nominális operátorral bevezetett mellékmondatok relatív gyakorisága (↔ adverbális)
- a *k*- előtagú névmási elemek korábbi grammatikalizációja a mondatbevezetők (*ha*, *hogy*) esetében is megfigyelhető

NB. a mondatbevezetők és a kérdő/vonatkozó névmások etimológiailag két névmásra, *kV* és *mV* mennek vissza, a *k*- előtagúak palatális V előtt megőrzik az eredeti magánhangzót (pl. *ki*), veláris V előtt az ősmagyar kortól fogva spirantizálódnak: *k*- > *χ*- > *h*- (pl. *hogy*, *hol*), de ez a folyamat csak az ómagyar korban záródik le (vö. E. Abaffy 2003a, 2003b), tehát pl. a *ki* és a *ha* rokonsága még feltehetően transzparens

- fordításszövegekben: latin *qui* (masc.nom., 'ki, mi') alaki hasonlósága

3.3 A morfológiailag komplex vonatkozó névmás keletkezése

Morfológiailag komplex, *a-* előtagú vonatkozó névmás: főmondatbeli mutató névmás vonatkozó mondatba átelemezésének eredménye.

~ relatív ciklus, de: a mutató névmás egy már meglévő vonatkozó névmáshoz kapcsolódik

1. stádium. kiinduló szerkezet

A főmondatban az *az* mutató névmás és a mellékmondat (elején az operátorral) egymás mellé kerül, ebben az állapotban az *az* a főmondatból kap esetet

(27) Nağ bolondsag embernek zeretnye **azt, kinek** miatta ... (Bod-kódex 2v)

A változás olyan mondatokban indul meg, ahol *az* morfológiailag jelöletlen

- (28) a. Ez **az** [ky cristust kerestfan tarsolkodtatt] Ez **az** [ky cristusual coporsoba el rejtetyk]
(Jókai-kódex 133)
b. **az** [ki èn vtannam iouēdɔ] (Müncheneri kódex 85 va)
c. meg ne tagadga **az** [ki f_ə vele irgalmallag tetet] (Birk-kódex 3a)

2. stádium: szintaktikai változás

az *az* átelemeződik a mellékmondat részévé, már nem viseli a főmondatban osztott esetet

- (29) a. vegeð [az mi thyed] (Gl. 1456 k.)
b. es laang meg egethe [az kyk býnesek valanak] (Kulcsár-kódex 261)

Ezzel egy időben a főmondatban megújul az *az*:

- (30) a. kellemetes nekem Ferencz **az** [amit mondaz] (Virginia-kódex 84)
b. **azt'** [a mel' alab valo] (Müncheneri kódex 86rb)
c. mēð **azoc** [a mel'lec ɔraita vadnac] (Müncheneri kódex 29ra)
d. myre zeressem ezt **azt** [azky keserew vegezetewt yger] (Példák Könyve 74)

Hol van a mellékmondatban az *az*?

Frázis szintű elem, specifikálóban lesz a bal periférián → CP specifikálója, de melyiké?

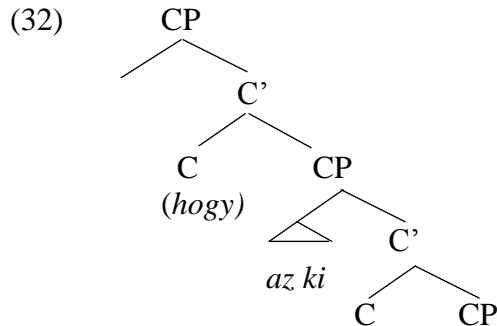
egyetlen példa, ahol megelőzheti mondatbevezető (ld. Dömötör 2014) → alsó CP-ben

- (31) egi nehani Caput peczetelnek be [**hog az kibold** ki hotanak]
(1528, Panka Péter udvarbíró levele, közli: Magyar Nyelv 54:558)

→ az átértelmeződés akkor is lehetséges volt már, ha az *az* még nem hasonult

De: az alsó spec, CP-ben már ott van a wh-alapú vonatkozó névmás!

→ az *az* és a vonatkozó névmás egy helyre szeretne menni, ez úgy lehetséges, hogy morfológiailag egybeolvadnak → szintaktikai változás

Miért nem jelenik meg jellemzően a *hogy* az *az*-al?

Lehetséges magyarázat:

- a wh-alapú vonatkozó névmás (*ki*) önmagában kellene, hogy jelölje, hogy ez egy vonatkozó mellékmondat, de látható módon meg akarták erősíteni a beszélők
- ezt vagy egy semleges C fej (*hogy*) kitételével oldják meg,
- vagy ráklitizálják a mutató névmást (ez *hogy*-on keresztül nem megy)
- vagy eleve a komplexebb *az+wh* alakú névmást generálják
- utóbbi esetben a *hogy* kitétele is már nem szükséges

3. stádium: fonológiai változások

Az *az* morfológiailag rátapad a vonatkozó névmásra, ennek jeleként

i) a mássalhangzó intervokális helyzetben geminálódhat

(33) es [ah hol en vagyok], ty oda nē yehetek? (Jordánszky-kódex 650)

ii) a mássalhangzó intervokális helyzetben geminálódhat + a két névmás egybeíródhat

(34) a. ielõnte az čodalatos latast az [akki latta vala] (Guary-kódex 92)

b. ammenere az zeretetekbe az zerelemnec volta vağon (Nagyszombati kódex 5)

c. Mert [ammí az zýben el vağon reýtven] azt ... (Nagyszombati kódex 5)

iii) a mássalhangzó elveszhet

- (35) a. aggatocmg [a mel' čazare čazárnac] (Müncheni kódex 28ra)
b. **azt'** [a mel' alab valo] (Müncheni kódex 86rb)
c. vottém volna meg **azt** [a mel' ènem] (Müncheni kódex 31rb)

iv) a mássalhangzó elveszhet + a két névmás egybeíródhat

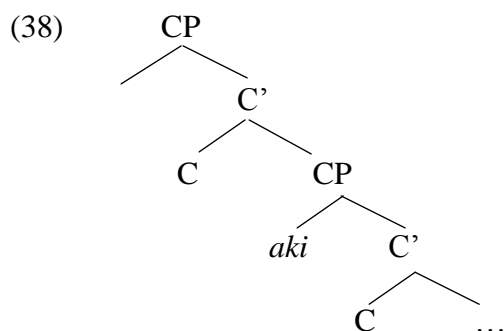
- (36) Mert [**aki** ezic], vrnac ezic, Es [**aki** nem ezic], vrnac nem ezic (Vitkovics-kódex 54)

NB: az i)–iv) használata ingadozó (akár egy kódexen belül is)

Példák Balassi Bálint *Szép magyar komédiájából* (16. sz. utolsó negyede):

- (37) a. Vagyon az dolog-beszélésben egynéhán tréfa is, **kit** azért egyelétettünk ez komédiában,
b. Tudom, **mit** itt mondanak az szapora szavúk ellenem
c. Cortes Ferdinandusnak, **ki** jeles versszerző volt (**azki** jobb részre az egész Indiát ... megholdoltatta)
d. búsulásban volnék, hogy azban; **azkiben** minden reménségemet Isten után vettem vala
e. igaz elég csak elkezdni is, **azmit** egyebeknek oztán fogyatkozás nélkül véghez vinni és megékesíteni.

A *hogy*, *ha* mondatbevezetők a vonatkozó mondatokból kivesznek, végső, mai szerkezet:

felső C fejbén megjelenhet a *mint* (hasonlító/azonosító jelentésárnyalat esetében)

vö. Bacskai-Atkari (2014a, 2014c)

- (39) Mari azt a könyvet olvassa, mint amelyiket Péter is.

Nyelvjárásiilag azonban a *hogy* is lehetséges (Batta 1908: 48: „a mai nyelvben ritkán fordul elő, a népnyelv alig ismeri”):

(40) annak vóna egy ámafája, **hogy akijen** három esztendeje âma nincsen (Batta 1908: 48, Gyergyószentmiklós)

De még a 20. sz. elején, „az élő nyelvben, különösen a nép nyelvében” (Galambos 1907:18):

(41) a. Adott az Isten nekem annyit, **akiből hogy** megélek (Galambos 1907:18)
b. látom nincs, **aki hogy** tegye (Galambos 1907:18)

a *hogy* ugyanannak a CP-nek a feje, amelynek a specifikálójában a vonatkozó névmás van

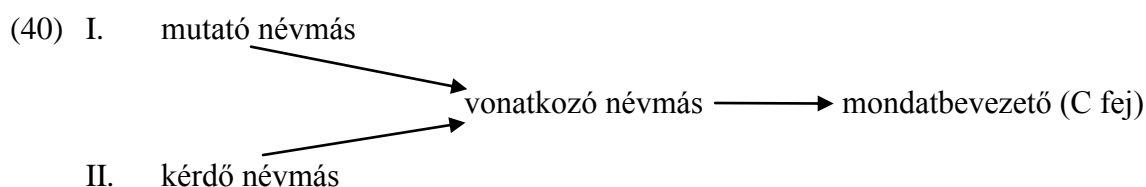
lehetséges magyarázat: a (40)-es típusú nyelvjárásokat kivéve a mai magyar vonatkozó mellékmondatokban csak akkor generálódik egy látható CP-réteg a vonatkozó névmást tartalmazó CP felett, ha annak a beágyazottság jelölésén kívül is van funkciója, ld. (39)

→ standard: a gazdaságosság miatt nem generálódik *hogy*-CP, ugyanakkor a *hogy* annak a CP-nek sem a feje, ahol a vonatkozó névmás van (gazdaságossági elvek ~ mai standard angol)

→ más nyelvjárások: akár csak dialektálisan az angolban, a Doubly Filled COMP Filter megszorítás nem érvényes

4. Elméleti következtetések

relatív ciklus elméleti lehetőségei:

angol: I. > II.

I.: *that*: teljesen végbemegy

II.: *wh*-s vonatkozó operátorok (pl. *who*): nem grammatikalizálódnak C fejjé, de vannak mai kivételek is, pl. *how*

magyar: II. > I.

I.: vonatkozó operátorok *a*- előtagja: nem válik C fejjé, részleges azért is, mert egy meglévő *wh*-s operátorhoz tapad

II.: *wh*-s vonatkozó operátorok: nem grammatikalizálódnak C fejjé

how újraelemzése (van Gelderen 2009: 145, ex. 28; ld. még Willis 2007):

(41) Your Dad once said **how** I had legs like Betty Grable. (British National C. AC5 2999)

feltétel: C fejjel nem kompatibilis jegyek elvesztése

magyar, angol: szám, személy ilyen

bizonyos angol vonatkozó névmások esetében nem látható → átértelmezhető

magyar vonatkozó névmások: nincs jegyvesztés → nincs átértelmezés

relatív ciklus ismétlődése

angol: az új ciklus akkor kezdődhet el, ha az előző már végbement – az új vonatkozó névmás nem kerülhet a régi névmással azonos pozícióba

magyar: az új ciklus úgy is elkezdődhetett, hogy az előző nem ment végbe – az új vonatkozó névmási elem (*a*- előtag) a fonológiai redukció révén morfoszintaktikai változást képes indukálni

Konklúziók

vonatkozó névmások az angolban és a magyarban

- relatív ciklus két típusa (kérdő vagy mutató névmásból) mindkét nyelvben
- a két típus sorrendje más → eltérő későbbi újraelemzési lehetőségek
- az angolban a két ciklus klasszikusan követi egymást

→ ma egy vonatkozó névmási sor, amely hangalakilag megegyezik a kérdő névmásival

- a magyarban a második ciklus utoléri az elsőt

→ ma egy vonatkozó névmási sor, amely a két ciklusból olvadt össze, és amely hangalakilag rendszerszerűen eltér a kérdő névmásitól

Hivatkozások

- Allen, Cynthia (1977) *Topics in Diachronic English Syntax*. PhD dissertation. Amherst, MA: University of Massachusetts.
- Bacskai-Atkari, Julia (2013) Reanalysis in Hungarian Comparative Subclauses. In: Christer Platzack and Valéria Molnár (eds.) *Approaches to Hungarian 13: Papers from the 2011 Lund Conference*. Amsterdam: John Benjamins. 5–32.
- Bacskai-Atkari, Julia (2014a) *The Syntax of Comparative Constructions: Operators, Ellipsis Phenomena and Functional Left Peripheries*. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam.
- Bacskai-Atkari, Julia (2014b) Cyclical Change in Hungarian Comparatives. *Diachronica* 31.4. 465–505.
- Bacskai-Atkari, Julia (2014c) A véges alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss Katalin (szerk.), *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 239–279.
- Bacskai-Atkari, Julia and Éva Dékány (2014) From non-finite to finite subordination. The history of embedded clauses. In: Katalin É. Kiss (ed.), *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford University Press. 148–223.
- Batta, Béla (1908) A melléknévi mondatok népies használata. *Nyelvészeti Füzetek* 51. Budapest: Athaeneum.
- Chomsky, Noam (1977) On WH-Movement. In: Peter Culicover et al. (eds.) *Formal Syntax*. New York: Academic Press. 71–132.
- Chomsky, Noam (1981) *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Dordrecht: Foris.
- D. Mátai, Mária (2003) Az ősmagyar kor: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 204–233.
- Dömötör, Adrienne (2014) A hogyki és társai: egy sajátos kötőszó-fajta az ómagyar korból. In: É. Kiss Katalin és Hegedüs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 42–62.
- E. Abaffy, Erzsébet (2003a) Az ősmagyar kor: Hangtörténet. In: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 106–128.
- E. Abaffy, Erzsébet (2003b) Az ómagyar kor: Hangtörténet. In: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 301–351.
- Galambos, Dezső (1907) *Tanulmányok a magyar relativum mondattanáról*. *Nyelvészeti Füzetek* 43. Budapest: Athaeneum.
- Gelderen, Elly van (2004) *Grammaticalization as Economy*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gelderen, Elly van (2009) Renewal in the Left Periphery: Economy and the Complementiser Layer. *Transactions of the Philological Society* 107:2. 131–195.
- Gelderen, Elly van (2013) *Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grossmann, Heinrich (1906) *Das angelsächsische Relativ*. Berlin Diss.
- G. Varga, Györgyi (1992) A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.: A kései ómagyar kor: Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.
- Haader, Lea (1991) Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.

- Haader, Lea (1995) Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.: A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Heine, Bernd and Tania Kuteva (2002) *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holler, László (2014) „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának” Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 109. 267–336.
- Hopper, Mike and Elizabeth Traugott (1993) *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Juhász, Dezső (1991) A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 476–500.
- Juhász, Dezső (1992) A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1.: A kései ómagyar kor: Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Kenesei, István (1992) Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–591.
- Kock, Ernst Albin (1897) *The English Relative Pronouns: A Critical Essay*. Lund: Hjalmar Möller.
- Quirk, Randolph and Charles Leslie Wrenn (1955) *An Old English Grammar*. London: Methuen.
- Rizzi, Luigi (1997) The Fine Structure of the Left Periphery. In: Liliane Haegeman (ed.), *Elements of Grammar*. Dordrecht: Kluwer. 281–337.
- Rizzi, Lugi (2001) On the position Int(errogative) in the left periphery of the clause. In: Guglielmo Cinque & Giampaolo Salvi (eds.), *Current studies in Italian syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. Oxford: Elsevier. 287–296.
- Sipos, Pál (1991) A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.: A korai ómagyar kor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 353–400.
- Willis, David (2007) Specifier-to-Head Reanalyses in the Complementiser Domain: Evidence from Welsh. *Transactions of the Philological Society* 105. 432–480.